

UDC 930.1:94(5)(=161.2)“1945/1952”

THE INTELLECTUAL ENVIRONMENT OF THE FORMATION OF UKRAINIAN ORIENTAL STUDIES IN EMIGRATION IN WEST GERMANY (1945–1952)

Alla Atamanenko

DSc (History), Professor
National University of Ostroh Academy
2, Seminarska St., Ostroh, Ukraine
alla.atamanenko@oa.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4940-1625

Halyna Klynova-Datsiuk

PhD (History), Associate Professor
National University of Water and Environmental Engineering
11, Soborna St., Rivne, Ukraine
h.d.klynova-datsiuk@nuwm.edu.ua
ORCID: 0000-0002-7144-3074

A comprehensive analysis of the formation and development of Ukrainian Oriental studies in West Germany during the DP period (1945–1952) is carried out for the first time based on a wide range of little-known sources. The main attention is focused on the process of institutionalization of Oriental studies in the Ukrainian Free Academy of Sciences and the Ukrainian Black Sea (since 1945 – Maritime) Institute, which functioned as institutions alternative to Soviet science and were aimed at preserving and developing Ukrainian humanities in post-war forced emigration. Libraries were part of the institution structure, enabling the conduct of research.

Particular attention is devoted to individual scholars–orientalists whose studies in the fields of Egyptology and history of nomadic peoples on Ukrainian lands, Ukrainian-Turkish and Ukrainian-Crimean Tatar relations, the liberation struggle of the Crimean Tatar people in the twentieth century, and the history and culture of India and Turkey as well, laid the foundation for the further development of Ukrainian Oriental studies in exile. The role of camp periodicals and publishing initiatives in Oriental studies promotion is also highlighted. Based on the biographical sketches by Marko Antonovych, Vasyl Dubrovskiy, Edige Kirimal, Omelian Pritsak, Abdullah Soysal, and others, a collective portrait has been created of the researchers-orientalists who united in the Oriental Studies Group, later, the Section of the Ukrainian Free Academy of Sciences.

It is established that the Ukrainian Oriental studies centers and researchers constituted an important integral part of the intellectual environment emerged in the DP camps. The institutionalization of Ukrainian Oriental studies during the DP period was of great importance, as it ensured the coordination of the scholarly activities of Ukrainian scientists, created conditions for their communication, and facilitated the formation of a shared methodological field. Members of the Oriental Studies Group, later the Oriental Studies Section of the Ukrainian Free Academy of Sciences, outlined key focuses in the development of the Oriental studies and initiated regular scholarly research, conferences, and discussions, which became a crucial factor in preserving the continuity of the national tradition in Oriental studies in emigration and laid the foundation for the establishment of Ukrainian Oriental studies as a distinct scientific field.

Keywords: diaspora; DP (Displaced Persons); emigration; intellectual history; Ukrainian Black Sea Institute; Ukrainian Free Academy of Sciences; Ukrainian Maritime Institute; Ukrainian Oriental studies

© 2026 A. Atamanenko and H. Klynova-Datsiuk; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the CC BY-NC (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА В ЕМІГРАЦІЇ У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ (1945–1952)

А. Є. Атаманенко, Г. Д. Клинова-Дацюк

Вступ

Сходознавча проблематика на інституційному рівні на території України розвивалася з ХІХ ст. і посіла одне з важливих місць в інтелектуальному середовищі української еміграції міжвоєнного та повоєнного періодів, ставши не лише сферою академічних зацікавлень, а й інструментом осмислення геополітичного становища України. Інтерес до історії, культури й політики Сходу формувався в тісному зв'язку з політичними трансформаціями ХХ ст. та поступовою інтеграцією “українського питання” до європейського політичного й наукового дискурсу.

Напередодні та під час Другої світової війни в українському закордонні набула нового розвитку українська геополітична думка, насамперед у рамках публікацій Українського Чорноморського інституту, у яких серед іншого розглядалось місце України у взаємодії з неслов'янськими сусідами. Новий сплеск у розвитку українського сходознавства відбувся в т. зв. ДіПі (від Displaced Persons (англ.) – переміщені особи), або таборовий, період у Західній Німеччині (1945–1952). Опинившись у вимушеній еміграції, у таборах переміщених осіб, українські інтелектуали прагнули не лише зберегти наукові традиції, а й сформувати альтернативний академічний простір, вільний від ідеологічного контролю. Інституційним втіленням цих зусиль стали орієнталістична група, заснована 1946 р. в Українській вільній академії наук (УВАН), пізніше перейменована на секцію сходознавства, а також відновлений у 1945 р. Український Чорноморський інститут, невдовзі перейменований на Український Морський інститут.

Натомість в УРСР після репресій 1930-х років було закрито майже всі сходознавчі установи – Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС), орієнталістичні підрозділи Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук та ін. У Львівському університеті 1930-х – початку 1940-х років єдиним цілком сформованим (захистив дисертацію) представником української орієнталістики був Євген Завалинський, який разом зі своїм молодшим колегою Омеляном Пріцаком уособлював український осередок сходознавчої науки [Фелонюк 2022, 7]. Додамо, що викладачем там був також індолог Володимир Шаян, але всі вони під час Другої світової війни покинули Україну.

Отже, “материкова” орієнталістика розвивалася завдяки нечисленним ентузіастам майже до середини 1960-х років, коли в Інституті історії на короткий період було створено відділ історії зарубіжних країн Сходу [Циганкова 2007, 237–240]. Тож українське радянське сходознавство після Другої світової війни не мало достатньої інституційної та концептуальної автономії, тоді як еміграційні наукові осередки стали альтернативними просторами збереження й розвитку незалежної дослідницької традиції.

Стан наукової розробки, джерела та дослідницька методологія

Дослідження еміграційного сходознавства різних періодів сьогодні представлене низкою різнопланових робіт, але жодна з них не розглядає розвиток сходознавства в ДіПі-період, за винятком короткої згадки в гаслі “Орієнталістика” авторства О. Пріцака в “Енциклопедії Українознавства” [Пріцак 1966, 1873]. Важливою для розуміння інституційного розвитку сходознавства в Україні, умов доеміграційної роботи дослідників є монографія Е. Циганкової про сходознавчі установи в Україні радянського періоду [Циганкова 2007]. У ній знаходимо згадки про доеміграційну діяльність В. Дубровського та О. Пріцака.

Одним із перших до теми, близької до завдань нашого дослідження, звернувся відомий сходознавець та дипломат Ю. Кочубей в оглядово-історіографічній розвідці, присвяченій розвитку сходознавства за межами України [Кочубей 2018]. Водночас праця не містить згадок про діяльність українських сходознавців у Західній Німеччині в 1945–1952 рр. та осередки, що їх об'єднували, хоча є згадки про діяльність теоретиків української геополітики в міжвоєнний період та про діяльність учених у другій половині 1950-х і пізніших роках. Немає гасел про більшість українських сходознавців ДіПі-періоду в біобібліографічному словнику “Сходознавство і візантологія в Україні в іменах”. Постаті кримськотатарських дослідників в еміграції свідомо не були включені до видання, де було зосереджено увагу на іменах тих, хто мешкав у Криму або в Україні взагалі і займався питаннями кримознавства [Від упорядників 2011, 4]. Не згадують цей період і С. Сорокін та Н. Пророченко у порівняно нещодавньому дослідженні про українську тюркологію у ХХ – на початку ХХІ ст. [Сорокін, Пророченко 2023].

У поодиноких дослідженнях фрагментарно згадується персональний внесок окремих представників української наукової еміграції в розвиток сходознавства в ДіПі-період. Зокрема, Ю. Кочубеєм підготовлено ґрунтовну працю, присвячену історикові-тюркологів В. Дубровському, у якій висвітлено його життєвий і творчий шлях та перевидано деякі наукові дослідження вченого [Кочубей 2011]. Українському періоду життя В. Дубровського присвячені праці В. Казимір [Казимір 2018]. Утім, ці праці лише становлять основу для розуміння життєвої позиції та мотивації вчинків сходознавця. На окрему увагу заслуговує монографія В. Потульницького, присвячена постаті О. Прицака, у якій є розділи про бачення вченим Кримського ханату, Оттоманської Порти тощо [Потульницький 2021]. Детальну інформацію про навчання відомого сходознавця, зокрема й у Німеччині, базовану на архівних матеріалах Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Прицака при Національному університеті “Києво-Могилянська академія”, подала його директорка Т. Сидорчук [Сидорчук 2021]. Єгиптологічні дослідження М. Антоновича на основі оприлюднення особистого листування з ученим, а також здійснених дослідником публікацій перекладів давньоєгипетських текстів висвітлює О. Романова [Романова 2012]. Підрозділ про єгиптологію в науковому доробку М. Антоновича є в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук С. Годжал [Годжал 2020], цій темі також присвячено розділ авторства А. Атаманенко в монографії “Давньоєгипетська література в українських перекладах” [Атаманенко 2022]. Фрагментарну інформацію про українських сходознавців або тих, хто долучився в еміграції до вивчення різних складників цієї проблематики, знаходимо в статтях А. В. Кульчинського [Кульчинський 2019], Ю. Секунової [Секунова 2002], Я. Федорука [Федорук 2016; 2018] та ін.

У низці досліджень простежуємо згадки про кримськотатарських дослідників, які були членами секції сходознавства УВАН, що дало можливість узагальнити окремі факти їхніх біографій. Зокрема, Р. Хаялі розкрив долю родини Е. Киримала [Хаялі 2012]. Про співпрацю Е. Киримала та А. Сойсала в журналі “Емель” (“Прагнення”), що видавався послідовно в Румунії (1930–1940) та Туреччині (від 1960 р.), написав Д. Золотарьов [Золотарьов 1999, 36]. І хоча ця робота не стосується доробку кримськотатарських учених у 1945–1952 рр., вона дає уявлення про наукові зацікавлення дослідників. Б. Вільямс подав окремі факти про діяльність Е. Киримала під час Другої світової війни, згадав про його погляд на депортацію кримських татар як завершальний крок у знищенні їх Москвою [Williams 2016, 90]. Заслуговує на увагу думка дослідника щодо негативної оцінки в радянській літературі запровадження Е. Кирималом етноніма “кримські тюрки”, що мало для радянських політиків означати зв'язок із недружньою Туреччиною [Williams 2016, 96]. Інформацію про політичну діяльність Е. Киримала та А. Сойсала та їхні наукові зв'язки знаходимо в

роботі З. Гасімова [Gasimov 2017]. Дослідник на прикладі життя та діяльності братів Ісмаїла та Ібрагіма Отарів та аналізу їхніх зв'язків, зокрема й з Е. Кирималом та А. Сойсалом, доводить, що для етнічно або національно організованої кримськотатарської еміграції загальною метою були відновлення політичної незалежності Криму та популяризація знань про півострів і кримських татар на міжнародній арені.

Проведений аналіз літератури продемонстрував, що в сучасній історіографії немає аналізу українського сходознавства ДіПі-періоду як цілісного інтелектуального простору, у межах якого створення та функціонування наукових осередків та діяльність дослідників розглядалися б у взаємозв'язку. Саме ця обставина зумовлює потребу комплексного дослідження становлення та розвитку українського сходознавства в Західній Німеччині в 1945–1952 рр. Тому метою статті є реконструкція процесу інституціоналізації українського сходознавства в ДіПі-період, створення колективного портрета дослідників, об'єднаних інтересом до сходознавчої проблематики. Такий підхід дає змогу розкрити особливості функціонування тогочасних наукових осередків, уточнити можливості інтелектуальної праці дослідників-сходознавців у повоєнній Європі, визначити їхню діяльність як важливий етап збереження та розвитку української наукової традиції з орієнталістики та інтеграції українських дослідників у світовий науковий контекст.

Джерельну базу дослідження становлять різноманітні матеріали, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу. Серед них – листування та інші джерела з особового архіву літератора та члена орієнталістичної групи Володимира Державина, протоколи засідань / конференцій сходознавчої секції з фонду УВАН, що зберігаються в архіві Українського вільного університету (УВУ) в Мюнхені, протоколи Наради Представництва УВАН в Німеччині та інші матеріали, що зберігаються в Архіві УВАН у США, матеріали архіву Українського історичного товариства (УІТ), зокрема архіву М. Антоновича, який є частиною архіву організації, що зберігається в Інституті досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара Національного університету “Острозька академія”. Важливу інформацію містить опубліковане листування: епістолярій О. Пріцака і Є. Завалинського оприлюднив А. Фелонюк [Фелонюк 2022, 256–281]. У публікації знаходимо й два листи відповідного періоду, які розкривають зв'язки молодого сходознавця з іноземними дослідниками. В оприлюдненому А. Атаманенко та С. Годжал листуванні М. Антоновича з Д. Чижевським міститься інформація до біографій не лише адресатів, а й О. Пріцака [Атаманенко, Годжал 2021]. Важливі архівні матеріали, які уточнюють життєпис В. Дубровського, цитовані в роботі В. Пришляка [Пришляк 2021].

Грунтовну інформацію для реконструкції діяльності секції надають періодичні циклоstileві видання УВАН, які друкувались малими тиражами на правах рукопису, зокрема “Бюлетень” за 1946–1947 рр., “Літопис” УВАН за 1946–1948 рр., “Інформаційний бюлетень” за 1951 р. Серед джерел вагоме місце посідають наукові праці М. Антоновича, В. Дубровського, О. Пріцака, Е. Киримала та ін., оприлюднені у виданнях УВАН, Українського Чорноморського інституту, окремими книгами поза українськими видавництвами та на сторінках газет, листування науковців цього періоду тощо.

Загалом, джерельна база дослідження є репрезентативною, що дає змогу зробити обґрунтовані висновки. Втім, у наявних джерелах, зокрема тих, що на основі машинописної матриці тиражувалися за допомогою копіювальної техніки, зустрічаються розбіжності, найчастіше – щодо датування подій. Тому при виявленні відмінностей зіставлялась і враховувалась інформація всіх наявних джерельних матеріалів. Прикладом можуть слугувати розбіжності в повідомленнях про сходознавчі конференції, які знаходимо в “Бюлетені” та “Літописі” УВАН, з поданими в “Інформаційному бюлетені” переліками тем доповідей членів УВАН, де також вказувалися

назва групи / секції та дата проведення конференції. Водночас розпорошеність і слабка збереженість джерел того часу дають підстави припустити встановлення в майбутньому нових фактів, які розширять уявлення про розвиток сходознавства в 1945–1952 рр. у Західній Німеччині.

Методологічну основу дослідження становить поєднання інституційного та інтелектуально-історичного підходів. Це уможливило аналіз української еміграційної орієнталістики як системи наукових інституцій, дослідницьких методик і форм наукової комунікації, а також осмислення ідей та концепцій, сформульованих українськими дослідниками в 1945–1952 рр., як альтернативної, неімперської моделі інтерпретації Сходу. З огляду на те, що в статті розвиток еміграційного сходознавства розглядається не лише крізь інституційну, а й крізь особистісну призму, доречним було застосування просопографічного методу як частини персоніфікації минулого та створення колективної біографії групи дослідників-орієнталістів.

Важливо також визначити ключові категорії дослідження з погляду їхнього розуміння українською наукою. Поняття “сходознавство” та “орієнталістика”, безперечно, мають синонімічне значення [Матвєєва 2012], а термін “орієнталізм” Ю. Кочубей сприймає, в англійській мові насамперед, як синонім наших слів “орієнталістика” та “сходознавство”, водночас зазначаючи, що в нас це слово застосовують для характеристики літературних та мистецьких творів, у яких за барвистими описами “східного життя” приховується брак необхідного заглиблення, зважаючи на загальнолюдські критерії, при відтворенні історичного минулого і сучасного життя східних народів [Кочубей 2004, 40]. У тогочасному українському еміграційному науковому середовищі терміни “сходознавство” та “орієнталістика” також використовувались як синонімічні, але поняття “сходознавство” вживалося частіше, що можна вважати відображенням спадкоємності української академічної традиції. У контексті сходознавства розглядалися й дослідження Криму як регіону, заселеного кримськими татарами, роль в історії України іраномовних кочовиків – кімерійців, скіфів та сарматів, а також інших народів, що походили зі Сходу. При цьому більшість еміграційних сходознавчих досліджень, за винятком єгиптології, загалом відповідали принципу, висловленому О. Пріцаком: “Немає українознавства без сходознавства” [Циганкова 2007, 11].

Наукове середовище розвитку сходознавства

Європейське сходознавство після Другої світової війни дотримувалося двох основних традицій: філологічної та історичної, з поділом на різноманітні спеціалізації. Німеччина напередодні та під час Другої світової війни втратила частину орієнталістів, які з усталенням нацистського режиму покинули батьківщину. Водночас більшість тих, хто не емігрував і навіть співпрацював з нацистами, залишились після реабілітації працювати в університетах. Частина німецьких орієнталістів-емігрантів повернулася на батьківщину. Крім того, перебуваючи поза Німеччиною, німецькі дослідники причинилися до створення міжнародних дослідницьких організацій. Зокрема, Гельмут Ріттер у 1947 р. використав свою міжнародну репутацію та широкий спектр контактів, щоб заснувати міжнародну орієнталістську асоціацію – Міжнародне товариство східних досліджень (офіційна турецька назва – Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti), яке в 1948 р. почало видавати власний журнал “Oriens”, до редакційної колегії якого також увійшли німецькі дослідники [Herzog 2010, 41]. Але філологічна традиція поступово почала занепадати з поширенням у другій половині XX ст. у світовому науковому середовищі англomовних текстів [Herzog 2010, 44].

Українське сходознавство ДіПі-періоду розвивалося в руслі загальноєвропейських тенденцій повоєнної орієнталістики. Українські дослідники прагнули відновити наукову діяльність в еміграційних умовах, інтегруватися до міжнародного

академічного середовища та розширити коло дослідницьких проблем завдяки доступу до нових джерельних матеріалів і бібліотечних зібрань. Особлива увага приділялася тюркології, українсько-турецьким взаєминам та кримиознавству, що відповідало зростанню інтересу європейської науки до проблем міжнаціональних і міжнародних контактів, ролі тюркського світу в історичних процесах Євразії. Водночас у своїх працях українські сходознавці запропонували власне бачення місця України в системі зв'язків між Європою та Сходом, що стало їхнім внеском у розвиток повоєнної орієнталістики. Інтерес М. Антоновича до вивчення єгиптології, припускаємо, сформувався ще в довоєнний час під впливом старшого колеги, археолога та поета, активного діяча ОУН Олега Кандиби (Олега Ольжича).

Українські науковці в Західній Німеччині мешкали переважно в таборах переміщених осіб (displaced persons, DP-camps) або у приватних помешканнях. У більшості таких таборів переважало українське населення, створювались органи управління, розвивалось українське культурне життя. Частина українських біженців проживали у змішаних осередках разом із представниками інших народів Центрально-Східної Європи. Більшість із них мали статус переміщених осіб і перебували під опікою міжнародних організацій: UNRRA, а згодом IRO. Попри створення порівняно стабільних умов існування, таборяни, серед них і дослідники, залишалися біженцями з невизначеним правовим становищем, залежними від міжнародної допомоги та з обмеженими можливостями професійної реалізації. Особливо складним було становище тих науковців, які не набули статусу переміщених осіб, оскільки вони не могли повною мірою користуватися системою матеріальної підтримки та соціального захисту, що ускладнювало дослідницьку працю.

Організація таборів за національною ознакою сприяла збереженню мовного та культурного середовища, розвитку освітнього й наукового життя, а також формуванню згуртованих українських громад. Із часом табори еволюціонували від тимчасових місць розміщення біженців до добре організованих самоврядних спільнот із власними виборними органами влади, чітко визначеними правами та обов'язками мешканців. Діяльність таборових громад регламентувалася внутрішніми правилами та статутами, що забезпечували дисципліну, громадський порядок і залучення мешканців до суспільного життя. Такі умови створювали порівняно стабільне середовище для продовження наукової, освітньої та культурної діяльності українських учених в еміграції. Грошова реформа 1948 р. в Західній Німеччині посилила фінансові труднощі, еміграцію до інших країн і створила додаткові перешкоди для діяльності українських наукових установ. Детальніше про повсякдення інтелектуалів йдеться у статті Г. Клинової-Дацюк та А. Атаманенко [Klynova-Datsiuk, Atamanenko 2025].

1 лютого 1946 р. ініціативною групою у складі Марка Антоновича, Володимира Державина та Володимира Шаяна було засновано орієнталістичну групу УВАН, що стала першим кроком на шляху інституціоналізації українського сходознавства в умовах ДіПі. До складу групи увійшли Василь Дубровський, П. Трипільський та Омелян Пріцак. Керівником групи обрано Володимира Шаяна [Бюлетень УВАН 1946, ч. 2, 7].

Серед пріоритетних наукових завдань групи передбачалося видання власного бюлетеня з результатами дослідницької діяльності її членів [Бюлетень УВАН 1946, ч. 2, 7]. Однак через обмежені фінансові можливості та брак власної видавничої бази реалізувати цей задум, очевидно, не вдалося. Окремі конспекти або автоконспекти доповідей опубліковано на сторінках періодичного циклоstileвого видання УВАН – “Бюлетеня”. У джерелах є згадки про плани видання збірника “Скитокіммерійські проблеми” [Архів УВУ, ф. УВАН, протокол конференції 3–4 червня 1950 р. в Ляпгайм / Донау, Німеччина, 2], але, очевидно, цей проєкт не був реалізований.

Початковий склад групи знаходимо в повідомленні на сторінках “Бюлетеня”. Тут зазначалося, що В. Державин та М. Антонович є єгиптологами, В. Шаян та інженер П. Трипільський – індологами, В. Дубровський та О. Пріцак – тюркологами [Бюлетень УВАН 1946, ч. 2, 7].

Тогочасний керівник групи В. Шаян, за даними Л. Мурович, авторки передмови до однієї з книг дослідника, під час навчання у Львівському університеті серед іншого вивчав санскритологію, яку викладав директор Інституту сходознавства Стефан Стасяк [Мурович 1987, 12]. Обидві доповіді, виголошені вченим під час конференцій сходознавчої секції, були пов’язані з індологією. На жаль, інформації про іншого індолога, інженера П. Трипільського, немає, крім поодинокі згадки про його включення до орієнталістичної групи [Бюлетень УВАН 1946, ч. 2, 7].

В. Державин – знавець античних та сучасних мов, фахівець у царині загального і порівняльного мовознавства, класичної філології, славістики (зокрема, української та російської літератур) та давньої історії зі спеціалізацією в єгиптології, у Харківському університеті від 1940 р. викладав історію Стародавнього Сходу [Єндик 1966, 13–14]. В Українському вільному університеті, перенесеному 1945 р. з Праги до Мюнхена, він у 1946–1947 рр. викладав курс з історії Стародавнього Сходу [Архів УВУ, ф. В. Державина, оп. 3, лист В. Державина до Філософічного факультету...]. У цей період його наукові публікації стосувались переважно осмислення української літератури, історіографії та філософії, але він опублікував також рецензію на працю М. Антоновича “Чи були кіммерійці в Україні” [Державин 1946] та дослідження про проблему періодизації державної історії Давнього Єгипту [Державин 1945], виступив з доповіддю “Нотатки до Дарієвого походу на скитів” у спів-авторстві з М. Антоновичем на конференції історичної секції [Інформаційний бюлетень 1951b, 1]. Тому включення дослідника до сходознавчої групи було цілком логічним. Після переїзду В. Шаяна до Великобританії В. Державин очолив сходознавчу секцію.

Молодший колега професора М. Антонович дістав ґрунтовну фахову підготовку зі сходознавства в Карловому університеті в Празі, де, крім арабістики та іраністики, вивчав ієрогліфічне письмо, граматику староегипетської мови та її коптського діалекту у відомого чеського єгиптолога проф. Ф. Лекси [Атаманенко, Годжал 2021, 380–381], пізніше – у Мюнхенському університеті Людвіга Максиміліана. На жаль, М. Антонович не став дипломованим єгиптологом. У 1942 р. в УВУ ним було захищено дисертацію «“Філіпійські історії” Трога-Юстина і Скитія». Свідченням ґрунтовної фахової підготовки М. Антоновича з єгиптології є висока оцінка українською єгиптологинею О. Романовою рівня фаховості здійснених ученим перекладів давньоєгипетських текстів, опублікованих у 1966 р. в журналі “Сучасність”. Західні переклади, здійснені за подібною методикою, на думку дослідниці, з’явилися на кілька років пізніше [Романова 2012, 337].

Фахова підготовка обох тюркологів, В. Дубровського та О. Пріцака, не викликає жодних сумнівів. Обидва дослідники виступали з доповідями зі сходознавчої тематики на конференціях УВАН, організованих не лише сходознавчою, а й іншими секціями.

В. Дубровський у галузі сходознавства активно працював до еміграції [Кочубей 2011; Казимір 2018]. Як зазначав дослідник у своєму життєписі, він був дійсним членом-фундатором Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, у 1930 р. перейменованої на Український науково-дослідний інститут сходознавства, де в 1926–1933 рр. працював як науковий співробітник відділу Туреччини і мав бути відраджений шукати в турецьких архівах джерела з історії України, але не дістав дозволу [Пришляк 2021, 367]. Поруч з українознавчими дослідженнями опублікував кілька праць з орієнталістики та перекладів, частина підготовлених робіт не була опублікована, деякі з них – втрачені.

О. Пріцак закінчив Львівський університет зі спеціальності “Східні мови і літератури”, короткий час навчався під керівництвом А. Кримського в аспірантурі Інституту мови Академії наук зі спеціальності “Ісламська філологія”, пізніше глибоко вивчав орієнталістику, діставши добру філологічну й науково-методологічну підготовку в Берлінському університеті Фрідріха Вільгельма, згодом – у Геттінгенському університеті Георга Августа, навчаючись у найкращих німецьких, чеських та угорських фахівців [Сидорчук 2021, 73–74, 78–79]. У Геттінгенському університеті в 1948 р. після захисту дисертації “*Karachanidische Studien. Studien zur Geschichte der Verfassung der Türk-Völker Zentralasiens*” (“Караханідські студії. Дослідження з історії устрою тюркських народів Середньої Азії”) здобув ступінь доктора філології зі спеціальності “Тюркологія, алтаїстика, ісламознавство і славістика” [Сидорчук 2021, 79]. У 1951 р. О. Пріцак захистив габілітаційну роботу, присвячену родовим назвам та титулатурі алтайських народів і став доцентом історії Євразії та алтайської філології в Геттінгенському університеті.

У 1948 р. О. Пріцак уперше опублікував переклад із коментарями та аналітичним супроводом фрагмента хроніки османського історика Мустафи Наїми “Про козацькі справи”, що фіксує початковий етап контактів гетьмана Хмельницького з Османською імперією. Він ввів до наукового обігу османські хроніки і на їхній основі проаналізував контакти Б. Хмельницького з Високою Портою [Пріцак 1948, 145–159]. Значимість згаданого дослідження полягає насамперед у розширенні джерельної бази українського сходознавства шляхом залучення османських хронік і документів. У подальших дослідженнях О. Пріцак неодноразово повертався до аналізу цієї хроніки, розширюючи й поглиблюючи раніше сформульовані висновки. У 1953 р. в журналі Міжнародного сходознавчого товариства “*Oriens*” була опублікована нова, суттєво розширена німецькомовна версія цього дослідження [Пріцак 1993, 178], яка була схвально сприйнята фаховим середовищем сходознавців.

Після затвердження “Статуту Української вільної академії наук” 24 лютого 1948 р. орієнталістична група була перейменована на сходознавчу секцію. Згодом її склад розширився завдяки приєднанню кримськотатарських дослідників – Едіге Мустафи Киримала та Абдуллаха Зіхні Сойсала [Архів УВУ, ф. УВАН, протокол конференції з 27 лютого 1950 р. в Мюнхені, 1], які були прийняті до УВАН як члени-кореспонденти. Едіге Киримал навчався в Криму та Вільнюсі, в еміграції був членом “Ліги Прометея”, публікував дослідження в “*Rocznik Tatarski*” (“Татарський щорічник”), що видавався у Вільнюсі в 1932–1938 рр., та інших наукових виданнях. У 1952 р. здобув докторський ступінь в Мюнстерському університеті [Gasimov 2017, 165]. Від 1955 р. працював в Інституті вивчення СРСР у Мюнхені, де з часу заснування до практично закриття інституту та журналу в 1971 р. був редактором квартальника “*Dergi*”. Уроджений як Шинкевич, він взяв собі прізвище Киримал, щоб показати свій зв’язок із Кримом. Його аналіз історії Криму ХХ ст. з кримськотатарського погляду знаходимо у виданій у першій половині 1952 р. монографії “*Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918*” (“Національна боротьба кримських татар з особливим урахуванням років 1917–1918”) [Kirimal 1952]. Праця стала одним із перших у європейській історіографії комплексних досліджень кримськотатарського національно-визвольного руху та була спрямована на переосмислення історії Криму поза межами російських і радянських історичних наративів. Е. Киримал розглядав історію Криму крізь призму національно-визвольної боротьби кримськотатарського народу та критики імперських практик Російської імперії й СРСР. На відміну від радянської історіографії, яка маргіналізувала кримськотатарський чинник, дослідник трактував кримських татар як самостійний історичний суб’єкт із власною політичною традицією, державницькими прагненнями та правом на політичне самовизначення.

Друг і колега Е. Киримала по кримськотатарському визвольному руху Абдуллах Зіхні Соисал у 1933 р. в Ягеллонському університеті захистив дисертацію з історії Криму, у 1938 р. у Варшаві видав монографію “Z dziejów Krymu. Polityka – Kultura – Emigracja” (“З історії Криму. Політика – культура – еміграція”). До 1939 р. працював у Ягеллонському університеті та Інституті Сходу Варшавського університету, опублікував низку статей, а в 1939 р. – збірник документів “Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza” (“Кримські ярлики часів Яна Казимира”).

У низці конференцій секції брав участь і відомий книгознавець Л. Биковський, який не мав спеціальних праць, пов'язаних зі Сходом, але був одним з активних діячів Чорноморського (Морського) та інших інститутів, створених українськими емігрантами на початку 1940-х років з метою дослідження геополітичного становища України. Він підготував історіографічний огляд сходознавчих публікацій у виданнях Чорноморського, Суходолового й Океанічного інститутів [Бюлетень УВАН 1947, ч. 11–12, 34–35].

Конференційні засідання в 1950-х роках проводив тогочасний голова Представництва УВАН в Німеччині археолог та фахівець із давньої історії України П. Курінний [Архів УВУ, ф. УВАН, протокол конференції з 3 і 4 червня 1950 р. в Ляпгайм / Донау, Німеччина, 1; протокол конференції з 25 січня 1952 р. в Мюнхені, 1]. Послухати доповіді, а іноді взяти участь у їхньому обговоренні могли й слухачі, які приходили на засідання: інж. Д. Андрієвський, О. Баранів, проф. Орелецький, М. Ороїс та ін.

Упродовж 1946–1952 рр. члени секції зорганізували низку наукових конференцій, присвячених актуальним проблемам сходознавства. Перший форум, що відбувся 10–11 листопада 1946 р., мав установчий характер. Із програмною доповіддю “Шляхи розвитку української орієнталістики” виступив О. Пріцак, який, наголосивши на давніх зв'язках княжої Руси та козацької України зі східними сусідами, окреслив історіографічні витoki дисципліни сходознавства та концептуалізував її розвиток – від формування університетських кафедр орієнталістики з другої половини XVIII ст. до активізації наукових студій у другій половині XIX ст. Крім названої, він також виголосив доповідь “Проблема династії Караханідів (Ілек-Ханів)”. Під час конференції М. Антонович розповів про титулатуру єгипетського царя, а В. Шаян зачитав доповідь В. Дубровського про стосунки Б. Хмельницького з турецьким султаном. Всі присутні взяли активну участь у дискусії [Бюлетень УВАН 1947, ч. 11–12, 32–34]. Можна вважати, що конференцією було закладено інституційні підвалини українського сходознавства в еміграційному науковому середовищі. Вона сприяла консолідації провідних дослідників у цій царині і визначенню стратегічних напрямів подальших сходознавчих студій. У наступні роки секція продовжила конференційну діяльність, але конференції відбувались нерегулярно [Інформаційний бюлетень 1951b, ч. 2, 1–19]. Це було зумовлено, серед іншого, фінансовою скрутою після грошової реформи 1948 р. та виїздом науковців за межі Німеччини.

П'ята (за іншими даними – сьома [Дубровський 1952, 3]) наукова конференція секції (2 липня 1952 р.) виявилася важливим складником інституційного розширення, оскільки під час заходу було засновано комісію кримознавства на чолі з Е. Кирималом. Метою комісії було сприяння координації досліджень історії кримських татар та інтеграції кримознавства в ширший контекст українських сходознавчих студій [Конференція сходознавства... 1952, 4]. Інституційне оформлення кримознавства як самостійного дослідницького напрямку, скерованого не лише на вивчення українсько-кримськотатарських зв'язків у різні історичні періоди, а й на глибоке осмислення історії та культури кримськотатарського народу, засвідчило перехід від епізодичних до системних досліджень цього регіону та значне розширення дослідницької проблематики. Можна припустити, що цей процес почався трохи раніше як

за рік до заснування комісії. Влітку 1951 р. в “Інформаційному бюлетені” УВАН було згадано про опрацьовані членами сходознавчої секції наукові дослідження, серед яких згадано роботу Е. Киримала над темами: “Національна боротьба кримських тюрків у 19 ст. (діяльність І. Гаспринського)”, “Епопея Халіма”, “Національна боротьба кримських тюрків в епоху революції 1905 р.” – та публікацію 1951 року в газеті “Українські вісті” статті “Національно-визвольний рух кримських тюрків у минулому й в сучасності”. В “Інформаційному бюлетені” згадувалося про підготовку А. Соисалом доповіді “Культура кримських тюрків” на наступну конференцію секції [Інформаційний бюлетень 1951а, 25]. На жаль, доповіді дослідників Криму не прозвучали під час конференцій секції в січні та липні 1952 року, на яких обговорювались інші питання [Архів УВУ, ф. УВАН, протокол конференції з 25 січня 1952 р. в Мюнхені, 1–4; Конференція сходознавства... 1952, 4].

Сьогодні на основі наявних джерел ми не можемо сказати, чи відбувалися засідання секції, не пов’язані з конференціями. Припускаємо, що доповіді читались на кожному з них, окрім січневого засідання 1946 р., на якому було створено орієнталістичну групу. Інформація про засідання уривчаста і неповна, що ускладнює реконструкцію цього важливого напрямку діяльності. Іноді програми конференцій затверджувались на засіданнях нарад членів Керівного бюро УВАН. Зокрема, під час першої наради 21 квітня 1947 р. було затверджено програму конференції орієнталістичної групи, яка відбулася 2–3 травня 1947 р. [Архів УІТ (архів М. Антоновича), папка “УВАН”, протокол першої наради членів Керівного бюро УВАН 21.IV.47, арк. 2]. У листі “керівного члена секції” В. Державина до В. Дубровського від 20 вересня 1951 р. згадується заплановане на 22 вересня засідання, яке мало б бути перенесене на інший день або проведене без його участі [Архів УВУ, ф. В. Державина, оп. 3, лист В. Державина до В. Дубровського...]. Згадок про те, чи відбулося це засідання, знайти не вдалося.

Для української еміграційної науки було важливо стати частиною світового наукового простору. О. Прицак взяв участь в авторитетному міжнародному сходознавчому форумі – XXII Конгресі орієталістів, що відбувся 15–22 вересня 1951 р. у Стамбулі, де виголосив доповіді “Нові граматичні категорії у новоалтайських мовах” та “Підручна хронологія передісламських тюркських династій”. Підсумки цієї наукової поїздки було представлено на черговому засіданні секції сходознавства УВАН, що сприяло інформуванню її членів про актуальні напрями та проблематику сучасних сходознавчих досліджень [Архів УВУ, ф. УВАН, протокол конференції з 25 січня 1952 р. в Мюнхені, 1–4].

Поруч із діяльністю секції сходознавства УВАН сформувалась і додаткова інституційна платформа розвитку орієнталістичних студій – у Німеччині в 1945 р. було відновлено роботу Українського Чорноморського інституту (УЧІ). Окремі наукові публікації інституту торкалися проблем сходознавства, що свідчило про формування наукового середовища для досліджень Сходу в українській науці. Інститут, заснований 4 травня 1940 р. у Варшаві Юрієм Липою, Левом Биковським та Іваном Шовгенівим, мав на меті комплексне вивчення Чорноморського регіону як цілісного історико-культурного та економічного простору [Шовгенів 1941, 9]. В умовах війни, у липні 1944 р. діяльність інституту була перервана, але вже в 1945 р. її було відновлено спочатку в таборі Герсфельд, а з квітня 1946 р. – у таборі Майнц-Кастель у Західній Німеччині під назвою Український Морський інститут. До складу інституту увійшли окремі члени орієнталістичної групи – В. Дубровський, В. Державин, М. Антонович (розпочав співпрацю з інститутом у 1944 р.) [Секунова 2002, 283], а також М. Міллер, С. Гаєвський (єпископ Сильвестр), О. Домбровський, В. Січинський, Д. Дорошенко, П. Андрусів та інші [Биковський 1970, 157].

Обмеженим накладом на правах рукопису було поновлено видання “Чорноморського збірника”, який готував до друку секретар інституту та учасник конференцій сходознавчої секції УВАН Л. Биковський, і в такий спосіб дослідницька діяльність

інституту була пов'язана з публікацією праць переважно на сторінках цього видання та їхніх передруків окремими "відбитками". У контексті вивчення понтознавства тут можна зустріти статті з історії Криму та українсько-кримськотатарських відносин, Туреччини та відносин з нею українських гетьманів, із сарматської культури тощо. Не завжди написані для цього видання, часом – передруковані з попередніх публікацій, ці тексти загалом поширювали знання про Україну та її населення у взаємодії з іншими народами.

У межах УВАН доповіді, які стосувалися сходознавчої проблематики, звучали під час конференцій різних секцій. Ще одним науковим об'єднанням, дослідницька тематика членів якого певною мірою стосувалася б сходознавства, могло стати Наукове товариство степової України та Причорномор'я, про потребу якого йшлося на нараді Представництва УВАН в Німеччині 24 червня 1950 р. в Ляйпгаймі / Донау [Архів УВАН у США, протокол Наради Представництва УВАН в Німеччині з 24 червня 1950 р. в Ляйпгайм / Донау, 1–3], але відомостей про реалізацію цього плану знайти не вдалося.

Важливою характеристикою повоєнного дослідницького середовища Західної Німеччини є наявність бібліотек та можливості доступу до літератури, знання іноземних мов дослідниками. Зазначимо, що всі члени групи / секції володіли як східними, так і кількома європейськими мовами. Незважаючи на складну ситуацію у воєнній та повоєнній Німеччині, дослідники могли використовувати різні можливості для роботи з потрібною літературою, хоч це через незадовільне фінансове становище було часом зробити складно. О. Пріцак ще під час війни дістав відрядження для роботи в бібліотеках Праги і Відня [Сидорчук 2021, 75], мав можливість працювати в університетських бібліотеках Берліна та Геттінгена, а також на запрошення відомого філософа Д. Чижевського протягом трьох місяців опрацьовував літературу Пруської державної бібліотеки, перевезеної з Берліна до Марбурга [Атаманенко, Годжал 2021, 385]. М. Антонович працював з літературою спочатку в Празі, пізніше – у Мюнхені. Він через особисті причини не скористався запрошенням Д. Чижевського до Марбурга для роботи в Пруській бібліотеці, але згадував, що іноді книги зі сходознавства можна було знайти в німецьких букіністичних магазинах [Атаманенко, Годжал 2021, 385]. При цьому дослідники, які часто мешкали в різних німецьких містах та селищах, фактично творили наукову мережу, яка сприяла пошуку літератури.

Вчені збирали власні бібліотеки, часом це відбувалося протягом життя, як це робив, зокрема, М. Антонович. Ще в червні 1943 р. він просив В. Міяковського разом із книгами з античності допомогти з пересилкою книг з історії Стародавнього Сходу Б. Тураєва та В. Струве, які були залишені в Україні та зберігались у родині Драгоманових серед інших книг його київської бібліотеки. Єгиптологічну бібліотеку він збирав до кінця 1960-х років, у 1970-х – 1980-х роках продав частину бібліотеки єгиптологічному відділу Тюбінгенського університету, решту (понад 400 найменувань) наприкінці 1990-х – на початку 2000-х передав до бібліотеки Інституту сходознавства Національної академії наук України ім. А. Ю. Кримського. Серед подарованих книг було понад десять граматик давньоєгипетської мови, зокрема й А. Ермана, А. Гардінера, Ф. Лекси, Г. Редера та ін., і важливі західні єгиптологічні видання [Атаманенко 2022, 35].

Як бачимо, "ядро" орієнталістичної групи, а згодом – сходознавчої секції становили дослідники різного віку, які походили з різних частин України, а дехто з них виїхав в еміграцію ще після Першої світової війни. Молодші (М. Антонович, Е. Киримал, О. Пріцак, А. Сойсал) навчались та здобули науковий ступінь у Європі, маючи можливість глибокого знайомства із західною дослідницькою методологією та літературою. Двоє з них мали досвід поєднання західної наукової традиції з українською: О. Пріцак базову освіту здобув у Львівському університеті, М. Антонович

одночасно з навчанням у міжвоєнний період у Карловому університеті в Празі здобув університетський диплом, а в 1942 р. – ступінь доктора в Українському вільному університеті. Для старшого покоління дослідників (В. Державин, В. Дубровський, В. Шаян), які походили з різних частин України, сходознавча підготовка не була спеціалізацією, східні або античні мови вивчалися як складник філологічної або історичної освіти, хоча володіння ними було бездоганним і давало змогу робити якісні переклади текстів. І, нарешті, старше покоління дослідників або пройшло через радянські репресії (В. Дубровський), або, хоч і походили з Галичини, не сприймали радянську владу, яка була для них небезпечною, що засвідчили переслідування багатьох у Галичині після вересня 1939 р. Молоді дослідники не були політично нейтральними: О. Прицак був активним учасником гетьманського руху, М. Антонович – одним із лідерів ідеологічно близької до Організації українських націоналістів під керівництвом А. Мельника Студентської організації національного солідаризму “Зарево”. Кримськотатарські дослідники були активними учасниками кримськотатарського національного руху. Ці обставини певною мірою впливали на висвітлення ролі Росії та СРСР у дослідженнях на перетині сходознавства з українознавством або вивченням історії Криму. Водночас наукові дослідження з орієнталістики в таборах Західної Німеччини базовані на європейській методології, часом оприлюднені європейськими мовами, включали українське еміграційне сходознавство в європейський науковий простір.

Висновки

У таборах переміщених осіб сформувалось інтелектуальне середовище, частиною якого були українські сходознавчі осередки та дослідники. Це був цілісний інтелектуальний простір, у межах якого наукові осередки, дослідницькі методики та концептуальні підходи функціонували у взаємозв'язку. В умовах повоєнної еміграції українські науковці не лише зберегли традиції сходознавства, закладені в міжвоєнний період, а й переосмислили їх у новому політичному та інтелектуальному контексті. Діяльність сходознавчої секції УВАН і Українського Чорноморського інституту та їхні видання стали інституційним підґрунтям для сходознавчих студій у таборовому середовищі Західної Німеччини. Інституціоналізація українського сходознавства ДіПі-періоду забезпечила координацію наукової діяльності українських учених, створила умови для наукової комунікації представників різних поколінь дослідників, сприяла формуванню спільного методологічного поля. Членами орієнталістичної групи, а згодом сходознавчої секції УВАН було окреслено ключові шляхи розвитку галузі, започатковано регулярні наукові дослідження, конференції, дискусії, які заклали підґрунтя для становлення українського сходознавства як окремої галузі поза межами совєтської науки й стали важливим чинником збереження тяглості національної сходознавчої традиції в умовах еміграції.

Наукові дослідження в таборах переміщених осіб ускладнювались умовами життя вчених. Серед головних перешкод розвитку сходознавства в період ДіПі були фрагментарність джерельної бази, фінансова нестабільність та – від 1949 р. – вимушена еміграція науковців до інших країн, що ускладнювало реалізацію значних дослідницьких проєктів. Водночас навіть у складних умовах таборового життя українським ученим вдалося сформувати інтелектуальне середовище, що стало основою для подальшого розвитку орієнталістичних студій, які реалізовували українські мігранти за кордоном та в Україні, після відновлення державної незалежності.

ЛІТЕРАТУРА

Архів УВАН у США, протокол Наради Представництва УВАН в Німеччині з 24 червня 1950 р. в Ляйпгайм / Донау, 3 арк.

Архів УВУ, ф. В. Державина, опис 3: Епістолярій, листування, лист В. Державина до В. Дубровського від 20 вересня 1951 р., 1 арк.

Архів УВУ, ф. В. Державина, опис 3: Епістолярій, листування, лист В. Державина до Філософічного факультету УВУ від 26 липня 1946 р., 1 арк.

Архів УВУ, ф. УВАН, протокол конференції секції сходознавства УВАН з 27 лютого 1950 р. в Мюнхені, 3 арк.

Архів УВУ, ф. УВАН, протокол конференції секції сходознавства УВАН з 3 і 4 червня 1950 р. в Ляпгайм / Донау, Німеччина, 2 арк.

Архів УВУ, ф. УВАН, протокол конференції секції сходознавства УВАН з 25 січня 1952 р. в Мюнхені, 4 арк.

Архів Українського історичного товариства (УІТ) (архів М. Антоновича), коробка 3, папка “УВАН”, протокол першої наради членів Керівного бюро УВАН, 21.IV.47, 2 арк.

Атаманенко А. (2022), “Марко Антонович і єгиптологія”, в *Давньоєгипетська література в українських перекладах*, ред. та упоряд. Миколи Тарасенка; передм. Миколи Тарасенка і Дар’ї Зіборової, Видавець Олександр Савчук, Київ і Харків, с. 32–43.

Атаманенко А. і Годжал С. (2021), “Листування Марка Антоновича і Дмитра Чижевського: “...є й цілий ряд наукових праць, які крім Вас ніхто написати не зможе”, в *Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. Liber Amicorum на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіпи*, Простір, Нью-Йорк і Київ, с. 373–447.

Биковський Л. (1970), “Український Чорноморський Інститут”, *Наукові записки*, т. XX. Мюнхен, с. 144–168.

Бюлетень УВАН, (1946), ч. 2.

Бюлетень УВАН (1947), ч. 11–12.

“Від упорядників” (2011), в *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов.*, упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей & О. Д. Василюк, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, Київ, с. 3–5.

Годжал С. С. (2020), *Громадсько-політична і наукова діяльність Марка Антоновича*, дис. ... канд. іст. наук, Національний університет “Острозька академія”, Острог.

Державин В. (1945), “Проблема періодизації державної історії давнього Єгипту”, *Чорноморський збірник*, кн. 6, Одеса, с. 25–29.

Державин В. (1946), “М. Антонович. Чи були кіммерійці в Україні (рецензія)”, *Бюлетень УВАН*, ч. 3, с. 13–14.

Дубровський В. (1952), “Нова книжка про Крим”, *Українські вісті*, 10 серпня, ч. 65 (632), с. 3.

Єндик Р. (1966), “Володимир Миколович Державин”, в Державин В., *Афоризми*, УТГІ, Мюнхен, с. 5–32.

Золотарьов Д. Ю. (1999), “Турецька історична література з еміграції кримських татар кінця XVIII–XIX ст.”, *Український історичний журнал*, № 6, с. 34–42.

Інформаційний бюлетень (1951a), Мюнхен, ч. 1.

Інформаційний бюлетень (1951b), Мюнхен, ч. 2.

Казимір В. (2018), “Правда і добра воля переможуть”. *Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943)*, Видавець Олександр Савчук, Харків і Чернігів.

“Конференція сходознавства при УВАН” (1952), *Українські вісті*, ч. 57 (624), с. 4.

Кочубей Ю. М. (2004), «Едвард В. Саїд (1937–2003): гуманізм проти “орієнталізму”», *Східний світ*, № 2, с. 39–44.

Кочубей Ю. М. (2011), *В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець*, [б. в.], Київ.

Кочубей Ю. М. (2018), “Українське сходознавство за межами країни (XX – поч. XXI ст.)”, *Східний світ*, № 1, с. 57–61. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.057>

Кульчинський О. (2019), “Василь Дубровський (1897–1966): посмертний сховок на турецьких аркушах”, *Всесвіт*, № 9–12, с. 36–38.

Матвєєва Л. В. (2012), “Сходознавство”, в *Енциклопедія історії України*, т. 9, Наукова думка, Київ, с. 925–926.

Мурович Л. (1987), “Передмова”, в Шаян В., *Віра предків наших*, т. 1, Гамільтон, с. 12–17.

Потульніцький В. А. (2021), *Деміург. Історіософія Омеляна Пріцака*, Акта, Харків.

Пришляк В. (2021), “Василь Дубровський і його загублена монографія з історії Гетьманщини”, в *Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. Liber*

Atisorigit на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіні, Простір, Нью-Йорк і Київ, с. 353–370.

Пріцак О. (1948), “Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р.”, *Записки НТШ* (Мюнхен), т. 156, с. 143–164.

Пріцак О. (1966), “Орієнталістика”, в *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина*, НТШ, Париж і Нью-Йорк, с. 1870–1873.

Пріцак О. (1993), “Ще раз про Союз Хмельницького з Туреччиною”, *Український археографічний щорічник*, т. 2, с. 177–192.

Романова О. О. (2012), “Єгиптологічні студії Марка Антоновича”, в *Схід і діалог цивілізацій. До ювілею Ю. М. Кочубея*, упор.: О. Д. Василюк, Н. М. Зуб, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, Київ, с. 327–341.

Секунова Ю. Л. (2002), “Биковський як науково-організаційний діяч в Українському Чорноморському Інституті”, *Наукові записки*, вип. 49, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ, с. 276–286.

Сидорчук Т. М. (2021), “Вишкіл Омеляна Пріцака у європейських наукових школах як чинник формування універсального вченого: основні етапи (1928–1948)”, в *Омелян Пріцак: життєпис, спадщина, наукові інтереси: до 100-річчя від дня народження: збірник наукових праць*, НАУКМА, Київ, с. 54–83.

Сорокін С. В. і Пророченко Н. О. (2023), “Українська тюркологія у ХХ – на початку ХХІ ст.: розвиток і основні здобутки”, *Проблеми всесвітньої історії*, № 1 (21), с. 154–175. DOI: <https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-8>

Федорук Я. (2016), «Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина”», *Український археографічний щорічник*, вип. 19/20, с. 582–593.

Федорук Я. (2018), “Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького з Османською імперією і Кримським ханством”, *Український археографічний щорічник*, вип. 21/22, с. 180–192.

Фелонюк А. (2022), “Євген Завалинський в житті та науці”, в Завалинський Є., *Тюркологічні студії. Листування. Матеріали*, упоряд. А. Фелонюк, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення, НТШ, Історична комісія, Львів, с. 7–56.

Хаяли Р. (2012), “Эдиге Кырымал хорантанынь такдири”, *Культура народов Причерноморья*, № 248, с. 129–132.

Циганкова Е. Г. (2007), *Сходознавчі установи в Україні. Радянський період*, Критика, Київ.

Шовгенів І. (1941), “Загальний план праці Українського Чорноморського Інституту”, *Український Чорноморський інститут*, Одеса, Севастополь, Ростів, Туапсе і Астрахань, с. 5–12.

Gasimov Z. (2017), “Krimtatarische Exil-Netzwerke zwischen Osteuropa und dem Nahen Osten”, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, Vol. 28, No. 1, pp. 142–166. DOI: <https://doi.org/10.25365/oezg-2017-28-1-7>

Herzog Ch. (2010), “Notes on the Development of Turkish and Oriental Studies in the German Speaking Lands”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, pp. 7–76.

Kirimal E. (1952), *Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918*, Verlag Lechte, Emsdetten.

Klynova-Datsiuk H. and Atamanenko A. (2025), “Daily Life and Working Conditions of Ukrainian Scholars in ‘Displaced Persons’ (DP) Camps (1945–1952)”, *Echa Przeszłości*, Nr XXVI/2, pp. 159–183. DOI: <https://doi.org/10.31648/ep.12154>

Williams B. G. (2016), *The Crimean Tatars: From Soviet Genocide to Putin's Conquest*, Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190494704.001.0001>

REFERENCES

Arkhiv UVAN u SShA [UVAN Archive in the USA], “Protokol Narady Predstavnytstva UVAN v Nimechchyni z 24 chervnia 1950 r. v Liaiphaim/Donau”, 3 fols. (In Ukrainian).

Arkhiv UVU [Archive of the Ukrainian Free University], V. Derzhavyn Fund, Inventory 3 “Correspondence”, “Lyst V. Derzhavyna do V. Dubrovskogo vid 20 veresnia 1951 r.”, 1 fol., manuscript. (In Ukrainian).

Arkhiv UVU [Archive of the Ukrainian Free University], V. Derzhavyn Fund, Inventory 3 “Epistolary, Correspondence”, “Lyst V. Derzhavyna do Filosofichnoho fakultetu UVU vid 26 lyptnia 1946 r.”, 1 fol., manuscript. (In Ukrainian).

Arkhiv UVU [Archive of the Ukrainian Free University], UVAN Fund, “Protokol konferentsii sektsii skhodoznnavstva UVAN z 27 liutoho 1950 r. v Miunkheni”, 4 fols. (In Ukrainian).

Arkhiv UVU [Archive of the Ukrainian Free University], UVAN Fund, “Protokol konferentsii sektsii skhodoznnavstva UVAN z 3 i 4 chervnia 1950 r. v Liaiphaim/Donau, Nimechchyna”, 2 fols. (In Ukrainian).

Arkhiv UVU [Archive of the Ukrainian Free University], UVAN Fund, “Protokol konferentsii sektsii skhodoznnavstva UVAN z 25 sichnia 1952 r. v Miunkheni”, 4 fols. (In Ukrainian).

Arkhiv Ukrainskoho istorychnoho tovarystva (UIT) (arkhiv M. Antonovycha) [Archive of the Ukrainian Historical Society (UHS) (M. Antonovych Archive)], Box 3, Folder “UVAN”, “Protokol pershoi narady chleniv Kerivnoho biura UVAN, 21.IV.1947”, 2 fols. (In Ukrainian).

Atamanenko A. (2022), “Marko Antonovych i yehyptolohiya”, in M. Tarasenko (ed.), *Davnoyehyptetska literatura v ukrayinskykh perekladakh*, Preface by M. Tarasenko and D. Ziborova, Vydavets Oleksandr Savchuk, Kyiv and Kharkiv, pp. 32–43. (In Ukrainian).

Atamanenko A. and Hodzhal S. (2021), “Lystuvannia Marka Antonovycha i Dmytra Chy-zhevskoho: ‘...ye y tsilyi riad naukovykh prats, yaki krim Vas nikhto napysaty ne zmozhe’”, in *Akademichna tradytsiia ukrainskoho zarubizhzhia: istoriia i suchasnist. Liber Amicorum na poshanu prezidenta UVAN u SSsA prof. Alberta Kipy*, Prostir, New York and Kyiv, pp. 373–447. (In Ukrainian).

Bykovskiy L. (1970), “Ukrainskyi Chornomorskyi Instytut”, *Naukovi zapysky*, Vol. XX, Munich, pp. 144–168. (In Ukrainian).

Biuleten UVAN (1946), No. 2. (In Ukrainian).

Biuleten UVAN (1947), No. 11–12. (In Ukrainian).

“Vid uporyadnykiv” (2011), in *Skhodoznnavstvo i vizantolohiya v Ukrayini v imenakh: biobibliohr. slov.*, Compl. by E. H. Tsyhankova, Yu. M. Kochubey & O. D. Vasylyuk, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv, pp. 3–5.

Hodzhal S. S. (2020), *Hromadsko-politychna i naukova diialnist Marka Antonovycha*, PhD thesis (History), The National University of Ostroh Academy, Ostroh. (In Ukrainian).

Derzhavyn V. (1945), “Problema periodyzatsii derzhavnoi istorii davnoho Yehyptu”, *Chornomorskyi zbirnyk*, Book 6, Odesa, pp. 25–29. (In Ukrainian).

Derzhavyn V. (1946), “M. Antonovych. Chy buly kimmeriitsi v Ukraini (retsenziia)”, *Biuleten UVAN*, No. 3, pp. 13–14. (In Ukrainian).

Dubrovskiy V. (1952), “Nova knyzhka pro Krym”, *Ukrainski visti*, August 10, No. 65 (632), p. 3. (In Ukrainian).

Yendyk R. (1966), “Volodymyr Mykolovych Derzhavyn”, in Derzhavyn V., *Aphoryzmy*, UTGI, Munich, pp. 5–32. (In Ukrainian).

Zolotarov D. Yu. (1999), “Turetska istorychna literatura z emihratsii krymskykh tatar kintsia XVIII–XIX st’”, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 6, pp. 34–42. (In Ukrainian).

Informatsiyni biuleten (1951a), No. 1, Munich. (In Ukrainian).

Informatsiyni biuleten (1951b), No. 2, Munich. (In Ukrainian).

Kazymir V. (2018), “*Pravda i dobra volia peremozhut*”. *Zhyttia ta diialnist Vasylia Dubrovskogo v Ukraini (1897–1943)*, Vydavets Oleksandr Savchuk, Kharkiv and Chernihiv. (In Ukrainian).

“Konferentsiia skhodoznnavstva pry UVAN” (1952), *Ukrainski visti*, Ch. 57 (624), p. 4.

Kochubei Yu. M. (2004). “Edvard V. Said (1937–2003): humanizm proty ‘oriantalizmu’”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 39–44. (In Ukrainian).

Kochubei Yu. M. (2011), *V. V. Dubrovskiy (1897–1966) yak skhodoznnavets*, s.n., Kyiv. (In Ukrainian).

Kochubei Yu. M. (2018), “Ukrainske skhodoznnavstvo za mezhamy krainy (XX – poch. XXI st.)”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 57–61. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw> 2018.01.057

Kulchynskiy O. (2019), “Vasyl Dubrovskiy (1897–1966): posmertnyi skhovok na turetskykh arkushakh”, *Vsesvit*, No. 9–12, pp. 36–38. (In Ukrainian).

Matvieieva L. V. (2012), “Skhodoznnavstvo”, in *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 9, Naukova dumka, Kyiv, pp. 925–926. (In Ukrainian).

- Murovych L. (1987), "Peredmovna", in V. Shaian, *Vira predkiv nashykh*, Vol. 1, Hamilton, pp. 12–17. (In Ukrainian).
- Potulnytskyi V. A. (2021), *Demiurh. Istoriosofiia Omeliana Pritsaka*, Akta, Kharkiv. (In Ukrainian).
- Pryshliak V. (2021), "Vasyl Dubrovskiy i yoho zahublena monohrafia z istorii Het'man-shchyny", in *Akademichna tradytsiia ukrainskoho zarubizhzhia: istoriia i suchasnist. Liber Amicorum na poshanu prezidenta UVAN u SSHA prof. Alberta Kipy*, Prostir, New York and Kyiv, pp. 353–370. (In Ukrainian).
- Pritsak O. (1948), "Soiuz Khmelnytskoho z Turechchynoiu 1648 r.", *Zapysky NTSh* (Munich), Vol. 156, pp. 143–164. (In Ukrainian).
- Pritsak O. (1966), "Orientalistyka", in *Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna*, NTSh, Paris & New York, pp. 1870–1873.
- Pritsak O. (1993), "Shche raz pro Soiuz Khmelnytskoho z Turechchynoiu", *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk*, Vol. 2, pp. 177–192. (In Ukrainian).
- Romanova O. O. (2012), "Yehyptolohichni studii Marka Antonovycha", in *Skhid i dialoh tsyvilizatsii. Do yuvileiu Yu. M. Kochubeia*, Comp. by O. Vasyliuk and N. M. Zub, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine, Kyiv, pp. 327–341. (In Ukrainian).
- Siekunova Yu. L. (2002), "Bykovskiy yak naukovo-orhanizatsiinyi diiach v Ukrainomomu Chornomorskому Instytutu", *Naukovi zapysky, Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova*, Iss. 49, Kyiv, pp. 276–286. (In Ukrainian).
- Sydorchuk T. M. (2021), "Vyshkil Omeliana Pritsaka u yevropeyskykh naukovykh shkolakh yak chynnyk formuvannia universalnogo vchenoho: osnovni etapy (1928–1948)", in *Omelian Pritsak: zhyttiepys, spadshchyna, naukovi interesy: do 100-richchia vid dnia narodzhennia: zbirnyk naukovykh prats*, NaUKMA, Kyiv, pp. 54–83. (In Ukrainian).
- Sorokin S. V. and Prorochenko N. O. (2023), "Ukrainska tiurkologhiia u XX – na pochatku XXI st.: rozvytok i osnovni zdobutky", *Problemy vsesvitnoi istorii*, No. 1 (21), pp. 154–175. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-8>
- Fedoruk Ya. (2016), "Zahublena stattia Vasylia Dubrovskogo 'Bohdan Khmelnytskyi i Turechchyna'", *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk*, Iss. 19/20, pp. 582–593. (In Ukrainian).
- Fedoruk Ya. (2018), "Vasyl Dubrovskiy – doslidnyk vidnosyn Bohdana Khmelnytskoho z Osmanskoiu imperiieiu i Krymskym khanstvom", *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk*, Iss. 21/22, pp. 180–192. (In Ukrainian).
- Feloniuk A. (2022), "Ievhen Zavalynskiy v zhytti ta nautsi", in *Ievhen Zavalynskyy. Tiurkologichni studii. Lystuvannia. Materialy*, Comp. by A. Feloniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkeohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, Lvivske viddilennia, NTSh. Istorychna komisiia, Lviv, pp. 7–56. (In Ukrainian).
- Hayaly R. (2012), "Edige Qırimal xorantany takdiri", *Kultura narodov Prichernomor'ya*, No. 248, pp. 129–132. (In Crimean Tatar).
- Tsyhankova E. G. (2007), *Skhodoznavchi ustanovy v Ukraini. Radianskyi period*, Krytyka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Shovheniv I. (1941), "Zahalnyi plan pratsi Ukrainskoho Chornomorskoho Instytutu", *Ukrainskyi Chornomorskyi instytut. Prohrama diialnosti*, Odesa, Sevastopol, Rostov, Tuapse & Astrakhan, pp. 5–12. (In Ukrainian).
- Gasimov Z. (2017), "Krimtatarische Exil-Netzwerke zwischen Osteuropa und dem Nahen Osten", *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, Vol. 28, No. 1, pp. 142–166. DOI: <https://doi.org/10.25365/oezg-2017-28-1-7>
- Herzog Ch. (2010), "Notes on the Development of Turkish and Oriental Studies in the German Speaking Lands", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, pp. 7–76.
- Kirimal E. (1952), *Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918*, Verlag Lechte, Emsdetten.
- Klynova-Datsiuk H. and Atamanenko A. (2025), "Daily Life and Working Conditions of Ukrainian Scholars in 'Displaced Persons' (DP) Camps (1945–1952)", *Echa Przeszłości*, Nr XXVI/2, pp. 159–183. DOI: <https://doi.org/10.31648/ep.12154>
- Williams B. G. (2016), *The Crimean Tatars: From Soviet Genocide to Putin's Conquest*, Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190494704.001.0001>

А. Є. Атаманенко, Г. Д. Клинова-Дацюк

**Інтелектуальне середовище становлення українського сходознавства
в еміграції у Західній Німеччині (1945–1952)**

У статті на основі широкого кола маловідомих джерел уперше здійснено комплексний аналіз становлення та розвитку українського сходознавства в Західній Німеччині ДіПі-періоду (1945–1952 рр.). Основну увагу зосереджено на процесі інституціоналізації сходознавчих студій в Українській вільній академії наук та Українському Чорноморському (від 1945 р. – Морському) інституті, що функціонували як альтернативні до радянської науки інституції збереження та розвитку української гуманітаристики в умовах повоєнної вимушеної еміграції. Частиною інституційної структури були й бібліотеки, які уможлилювали проведення досліджень.

Окрему увагу приділено персоналіям – науковцям-орієнталістам, чиї розвідки в галузі єгиптології та історії кочових народів на українських землях, українсько-турецьких та українсько-кримськотатарських відносин, визвольних змагань кримськотатарського народу ХХ ст., історії та культури Індії і Туреччини заклали фундамент для подальшого розвитку української сходознавчої науки в екзилі. Висвітлено роль таборової періодики та видавничих ініціатив у популяризації сходознавства. На основі біографічних нарисів Марка Антоновича, Василя Дубровського, Едіге Киримала, Омеляна Пріцака, Абдуллаха Сойсала та інших створено колективний портрет дослідників-сходознавців, об'єднаних навколо сходознавчої спочатку групи, згодом секції УВАН.

З'ясовано, що українські сходознавчі осередки та дослідники були важливою частиною інтелектуального середовища в таборах переміщених осіб. Інституціоналізація українського сходознавства ДіПі-періоду мала важливе значення, оскільки забезпечила координацію наукової діяльності українських учених, створила умови для їхньої комунікації, сприяла формуванню спільного методологічного поля. Членами орієнталістичної групи, а згодом сходознавчої секції УВАН було окреслено ключові шляхи розвитку галузі, започатковано регулярні наукові дослідження, конференції, дискусії, які стали важливим чинником збереження тяглості національної сходознавчої традиції в умовах еміграції та заклали підґрунтя для становлення українського сходознавства як окремої галузі.

Ключові слова: діаспора; ДіПі; еміграція; інтелектуальна історія; Українська вільна академія наук; українське сходознавство; Український Морський інститут; Український Чорноморський інститут

*Стаття надійшла до редакції 1.03.2026
Прийнято до друку після рецензування 7.05.2026
Опубліковано 30.09.2026*